

Ο Παναγής Λεκατσάς και οι αγώνες των δούλων στην αρχαιότητα

Ο Παναγής Λεκατσάς δημοσίευσε δύο αυτοτελείς μελέτες σχετικές με τη δουλεία στην αρχαιότητα. Μία το 1946 με τίτλο *Η πολιτεία του Ήλιου: η κοινοχτημονική επανάσταση των δούλων και προλεταρίων της Μικρασίας 133-128 π.Χρ.* στις εκδόσεις Νέα Βιβλία¹ και μία το 1957 με τίτλο *Οι πόλεμοι των δούλων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα* στο Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών του Χρήστου Αλεξίου. Η πρώτη μελέτη αποτελεί ανάπτυξη, με διαφορετική γλωσσική επεξεργασία, του τρίτου κεφαλαίου της δεύτερης. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι *Οι πόλεμοι των δούλων* είχαν γραφεί το 1948 και ότι «η καθυστέρηση της έκδοσης του έδωσε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει και νεότερη βιβλιογραφία». Σε σημείωση πάλι της *Πολιτείας του Ήλιου* παραπέμπει στους (ανέκδοτους ακόμα) *Πολέμους των δούλων*. Έτσι, οι δύο εκδοχές γύρω από τη μικρασιατική επανάσταση προϋποθέτουν η μία την άλλη, ενώ οι διαφορές τους δεν επηρεάζουν την ουσία της πραγμάτευσης και τη βασική σύλληψη του θέματος.

Η διερεύνηση της δουλείας στην αρχαιότητα αποτελούσε αίτημα της ιστοριογραφικής κληρονομιάς του Ένγκελς. Την εποχή που έγραφε ο Λεκατσάς, ο Τζορτζ Τόμσον είχε ήδη ανοίξει το δρόμο μιας μαρξιστικής ερμηνείας του αρχαίου κόσμου². Ο Λεκατσάς ήταν σύμφωνος με την προσέγγιση αυτή. Μελέτησε όμως εξαιτίας το έργο των ειδικών και προβληματίστηκε μόνος του γύρω από την ερμηνεία των αρχαίων πηγών. Αποδίδοντας τα συμπεράσματά του με το χαρακτηριστικό του ύφος και το προσωπικό του γλωσσικό ιδίωμα, συνέγραψε δύο βιβλία που απευθύνονται και στο ευρύτερο κοινό. Πρόθεσή του ήταν, καθώς φαίνεται, να αφηγηθεί τα καθέκαστα σαν διδακτικά παραμύθια: παραμύθια που κλείνουν μέσα τους διαχρονικές αξίες. Γράφοντας για τους δούλους της αρχαιότητας, είχε ολοφάνερα στο νου του τους καταπιεσμένους και τους κατατρεγμένους όλων των εποχών — ιδιαίτερα ίσως τους κοινωνικούς αγώνες της δικής του εποχής.

Οι δυο αυτές μελέτες του Λεκατσά δεν έχουν πλούσιο υπομνηματισμό³. Ο ενημερωμένος όμως αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι βασίζονται σε συστηματική έρευνα των πηγών. Οι πρωτογενείς πληροφορίες που επικαλείται ο συγγραφέας δεν είναι πολλές και μπορούν εύκολα να εντοπιστούν. Ο Λεκατσάς μάλιστα παραθέτει συχνά αυτούσια τα κύρια σημεία του επιγραφικού υλικού που χρησιμοποιεί. Φανερός είναι επίσης και ο διαρκής διάλογός του με τους (συνήθως) μη κατονομαζόμενους σύγχρονους μελετητές. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις. Στους *Πολέμους των δούλων*, για παράδειγμα, επικαλείται τη μαρτυρία δύο ιστορικών, χωρίς αυτό να το απαιτεί ο χαρακτήρας της μελέτης του ή το συ-

γκεκριμένο ζήτημα που πραγματεύεται. Είναι ενδεικτικό μάλιστα ότι οι ιστορικοί αυτοί δεν ήταν μαρξιστές⁴. Διέθεταν όμως μεγάλο κύρος στους ακαδημαϊκούς κύκλους της εποχής τους και μνημονεύονται επειδή οι τοποθετήσεις τους δεν εξωραϊζουν τη συμβολή του χριστιανισμού στο ζήτημα της δουλείας. Ανεξάρτητα από τον ελλαϊκευτικό χαρακτήρα που θέλει ο ίδιος να δώσει στα βιβλία του, η επιστημονική τους επάρκεια δεν τίθεται σε αμφιβολία.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν την έκδοση των βιβλίων του Λεκατσά, η μελέτη της αρχαιότητας σημείωσε μεγάλη πρόοδο. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή υπήρξε η στροφή των ιστορικών στα κοινωνικά ζητήματα. Σήμερα, η δουλεία του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου τείνει να καταστεί ένα από τα κεντρικά θέματα της ιστορικής έρευνας. Μαζί με το νέο ενδιαφέρον ήρθαν στο φως και νέα στοιχεία: παπυρικά, επιγραφικά και νομισματικά. Κυρίως όμως συγκεντρώθηκαν συστηματικά και μελετήθηκαν οι διάσπαρτες πληροφορίες σε αρχαίους συγγραφείς. Για την εργασία των δούλων, την καθημερινή τους ζωή, τα θρησκευτικά τους βιώματα και τις αντιδράσεις τους στις συνθήκες εκμετάλλευσης διαθέτουμε πια πλήθος ειδικών άρθρων και μονογραφιών. Δεν λείπουν άλλωστε και οι συνθετικές μελέτες που καλύπτουν πολλές όψεις του φαινομένου της δουλείας. Δειλά αλλά σταθερά άρχισαν να εμφανίζονται και ελληνικές μεταφράσεις σημαντικών σχετικών έργων⁵. Ο έλληνας αναγνώστης, που μέχρι πρόσφατα δεν είχε στη διάθεσή του μέτρο σύγκρισης, βρίσκει σήμερα σε πολύ διαφορετική θέση.

Θα μπορούσαμε να ξαναδιαβάσουμε τον Λεκατσά στο φως των νεότερων πορισμάτων να ελέγξουμε τις υποθέσεις του και να συμπληρώσουμε τα κενά του. Η άσκηση αυτή ωστόσο θα είχε μάλλον πενιχρά αποτελέσματα. Το έργο του δεν υστερεί σε ιδέες, γνώση των πηγών και επιστημονική αριότητα. Αρκετές από τις ερμηνείες του είναι βέβαια αμφιλεγόμενες, όπως άλλωστε ήταν και την εποχή που γράφθηκαν. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, όμως, οι αβεβαιότητες παραμένουν. Τα νέα στοιχεία και οι νεότερες μελέτες δεν επιβεβαίωσαν αλλά και δεν αντέρψαν τις υποθέσεις του. Ακόμα και σήμερα, οι ιστορικοί της αρχαιότητας εξακολουθούν να υποστηρίζουν διαφορετικές εκδοχές, που σημαίνει ότι η φύση των πηγών δεν επιτρέπει τη συναγωγή οριστικών συμπερασμάτων⁶.

Οι μελέτες του Λεκατσά για τη δουλεία μάς καλούν να κάνουμε άλλου είδους παρατηρήσεις. Η εξοικείωση του συγγραφέα με τους αρχαίους έλληνες συγγραφείς του επέτρεψε να ασχοληθεί με το ζήτημα αυτό σε βάθος και από πρώτο χέρι. Η πρωτοτυπία του όμως δεν βρίσκεται τόσο πολύ στα επιμέρους στοιχεία, όσο στη γενική τους σύνθεση. Η σύνθεση αυτή έχει ένα σαφή και συγκεκριμένο προσανατολισμό: την κάλυψη ενός κενού στη μαρξιστική ερμηνεία του αρχαίου κόσμου.

Η μαρξιστική αντίληψη της ιστορίας επηρεάστηκε βαθύτατα από τις αστικές επαναστάσεις. Το θεωρητικό σχήμα που ξεκινά από τον Μαρξ, και έγινε γενικότερα αποδεκτό από τους μαρξιστές, βασίστηκε στην υπόθεση των περιοδικών ανατροπών των κοινωνικών σχέσεων, καθώς αυτές αντιστρατεύονταν, κάποια στιγμή, τη λογική και τις ανάγκες των παραγωγικών δυνάμεων. Οι ανατροπές αυτές προϋπόθεταν την επαναστατική δράση συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων. Ο ίδιος ο Μαρξ δεν επεξεργάστηκε τις λεπτομέρειες της θεωρητικής του υπόθεσης. Τουλάχιστον, όμως, από την εποχή που δημοσιοποιούσε το *Κομμουνι-*

στικό *μανιφέστο* με τον Ένγκελς, θεωρούσε δεδομένο ότι στον αρχαίο κόσμο η ταξική πάλη είχε κύριους αντιπάλους τους δούλους και τους ελεύθερους.

Οι διάδοχοι του Μαρξ και του Ένγκελς που θέλησαν να εμβαθύνουν περισσότερο στις μεγάλες κοινωνικές επαναστάσεις βρέθηκαν αντιμέτωποι με ένα μεγάλο πρόβλημα. Τα ιστορικά δεδομένα της αρχαιότητας δεν επιβεβαίωναν την ύπαρξη συγκεκριμένων επαναστατικών δυνάμεων που επεδίωξαν και πέτυχαν την ανατροπή των εδραιωμένων κοινωνικών σχέσεων. Οι δούλοι, ειδικότερα, είχαν παραμείνει, με μικρές ηρωικές εξαιρέσεις, παθητικοί δέκτες καταπίεσης. Μόνιμος παράγοντας αναταραχών, όπως γνώριζε και ο Μαρξ, ήταν οι φτωχοί ελεύθεροι αγρότες, που προέβαλλαν επίμονα τα κοινωνικά τους αιτήματα. Η δράση των αγροτών όμως, που έτσι κι αλλιώς δεν αποσκοπούσε στην ανατροπή του κυρίαρχου δουλοκτητικού συστήματος, δεν ήταν δυνατόν να καλύψει την αδράνεια της κοινωνικής ομάδας που υφίστατο τη μέγιστη οικονομική εκμετάλλευση.

Με τα δεδομένα αυτά, ο Λεκατσάς ανέλαβε να αποδείξει μία δύσκολη και ίσως εγγενώς αντιφατική υπόθεση. Ξεκινά από μια γενική θέση που θα την αποδέχονταν όλοι οι καλοί ιστορικοί της εποχής του: «Ο ρόλος των δουλικών κινημάτων», ισχυρίζεται, «δεν στάθηκε αποφασιστικός για την ιστορία του Αρχαίου Κόσμου». Κατά τη γνώμη του μάλιστα αυτό δεν είναι «από τα δυστηχήματα της Ιστορίας». Στα χέρια των «αρίζικων, μα καθυστερημένων σκλαβοπληθυσμών», ο κόσμος δεν είχε ελπίδες να επιτύχει «ανώτερες κοινωνικοπολιτικές συνθήσεις». Η κατάργηση της δουλείας ήταν «μακριά από τη δύναμη» των δούλων, ενώ το Δημοκρατικό Πολίτευμα ήταν υπόθεση ελευθέρων ανθρώπων⁷. το λογικό συμπέρασμα θα ήταν λοιπόν ότι οι λιγοστές μαρτυρίες για κινητοποιήσεις δούλων δεν συγκροτούν αξιόλογο αντικείμενο έρευνας.

Ο Λεκατσάς συνέγραψε ωστόσο δύο μελέτες για να δείξει ότι το αντικείμενο αυτό υπάρχει και ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον. Στους *Πολέμους των δούλων* υποστηρίζει ότι η επαναστατική δράση των δούλων είχε κάποια συνέχεια διά μέσου των αιώνων, και στην *Πολιτεία του Ήλιου* ότι η επαναστατική αυτή δράση εντάχθηκε, κάποια στιγμή, σε ένα συνειδητό πρόγραμμα κοινωνικής αλλαγής. Οι ισχυρισμοί αυτοί δεν είναι παράλογοι. Οι πληροφορίες για δουλικούς ξεσηκωμούς είναι απόμακρες μεταξύ τους, ετερογενείς και λιγοστές. Ορισμένες μάλιστα κινούνται μεταξύ μύθου και φαντασίας. Ο Λεκατσάς τις συνεξετάζει όμως με τόλμη και συνέπεια, αναδεικνύοντας τα κοινά τους χαρακτηριστικά. Οι δούλοι καταφέρνουν να σπάσουν τη γενική σιωπή και αδιαφορία των πηγών και να ξεπροβάλουν, έστω και για λίγες μόνο φορές, στο προσκήνιο της ιστορίας. Τα ηρωικά αυτά ξεσπάσματα μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι δούλοι δεν υπήρξαν, συνολικά, τόσο υποταγμένοι όσο τους θέλουν οι αρχαίοι και οι σύγχρονοι ιστορικοί.

Ο δεύτερος ισχυρισμός είναι πιο σύνθετος. Οι διαθέσιμες πληροφορίες δείχνουν ότι όσες φορές οι δούλοι ξεσηκώθηκαν, ενήργησαν απρογραμμάτιστα και σε κατάσταση απόγνωσης. Όσοι και όποτε ξεγέρονθηκαν δεν είχαν άλλη σχέση από το να γίνουν οι ίδιοι ελεύθεροι και να αποκτήσουν, μια μέρα, δικούς τους δούλους. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι η επαναστατική δράση των δούλων είχε κάποια συνέχεια, δύσκολα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αποσκοπούσε σε κάποια κοινωνική αλλαγή.

Ο Λεκατσάς δεν είχε καμιά αμφιβολία γι' αυτό. Επεσήμανε ωστόσο μια σημαντική εξαίρεση. Στο κίνημα του Αριστόνικου, «για πρώτη και τελευταία στον αρχαίο κόσμο φο-

ρά», οι δούλοι και αχτήμονες, «οι δύο επαναστατικές αυτές δυνάμεις συνδυάζονται ενάντια στον κοινό εχθρό, την οικονομική και πολιτική ολιγαρχία». «Για πρώτη και τελευταία φορά στον αρχαίο κόσμο προτίθεται σαν έπαθλο του επαναστατικού αγώνα ένα σύστημα *κοινοχτημονικής* πολιτείας με βασικό σύνθημα που ανακεφαλαιώνει και συγκορυσώνει τους πόθους όλων των συναπόκληρων: την *κατάργηση της ιδιοκτησίας*»⁸. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται σε πολύ αποσπασματικά δεδομένα και παραμένει, τελικά, αναπόδεικτη. Δεν είναι όμως και απαράδεκτη, καθώς ο Αριστόνικος, που αναμφίβολα προσέλκυσε στο κίνημά του μεγάλες μάζες δούλων, είχε επηρεαστεί από τη διδασκαλία στωικών φιλοσόφων με κοινωνικά οράματα. Για τον Λεκατάς το ζήτημα αυτό παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον. Οι δούλοι, κατά τη γνώμη του, δεν είχαν αντισταθεί στους δεσπότες τους μόνο σε καταστάσεις έσχατης απελπισίας. Έστω και για μια μόνο φορά, είχαν πάρει μέρος σε αγώνες με σαφή κοινωνικό στόχο. Έτσι, μαζί με την «ψυχογραφία» του αρχηγού της επανάστασης, ο Λεκατάς επιχειρεί να αποτιμήσει τη συμβολή του φιλόσοφου Βλόσσιου, που ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία δίπλα στον Τιβέριο Γράκχο και κατέληξε σύμβουλος του Αριστόνικου.

Με τα δεδομένα αυτά κάποιος άλλος μαρξιστής της εποχής εκείνης θα είχε ίσως οδηγηθεί στο επιθυμητό συμπέρασμα. Εφόσον τα δουλικά κινήματα παρουσιάζουν κάποια συνέχεια και εφόσον, έστω και για μια φορά, στόχευσαν στην κοινωνική αλλαγή, το μαρξιστικό ιστορικό μοντέλο των διαδοχικών κοινωνικών ανατροπών θα μπορούσε να θεωρηθεί, σε γενικές γραμμές, αποδειγμένο.

Ο Λεκατάς ωστόσο δεν εκβιάζει τα δεδομένα του. Όσα υποστηρίζει σχετικά με το κοινωνικό πρόγραμμα του Αριστόνικου και του Βλόσσιου υπερβαίνουν ίσως το αποδεικτικό υλικό, αλλά παραμένουν αληθοφανή. Από το σημείο αυτό όμως έως την υπόθεση ότι οι κοινωνικές εξελίξεις στην αρχαιότητα ακολουθούν τον τύπο των αστικών επαναστάσεων η απόσταση είναι πολύ μεγάλη. το δικό του πόρισμα είναι πολύ διαφορετικό. «Καταδικασμένα από την ιστορική τους πλευρά», ισχυρίζεται, «τα κινήματα αυτά έχουν ωστόσο την ηθική τους δικαίωση — αυτή που παρακινά τον Αναγνώστη να ρίξει στην ιστορία τους ένα βλέμμα... Μικρά ή μεγάλα τα κινήματα που αποκοτούν, μαρτυρούν πως οι Σκλάβοι δε σκύψαν να παραδεχτούν αδιαμαρτύρητα τη Σκλαβιά, σα φυσική ή σαν αφύσικη κατάσταση — κ' ετούτο είναι από τα καταχτήματα της Ιστορίας». Στα επιχείρηματα όσων προσπάθησαν να δικαιολογήσουν το θεσμό της δουλείας «είναι ένας ξαγνισμός από τα προπατορικά μας αμαρτήματα ν' ακούμε τους Σκλάβους ν' αποκραίνονται με τη γλώσσα της Ανθρωπιάς: Με το βρόντημα, παναπεί, των αλυσίδων που ρίχνονται, και με το χούφτωμα του Σπαθιού που ζυγιάζει στ' αστροποβόλημά του τον κόσμο»⁹.

Οι μελέτες του Λεκατάς εντάσσονται σαφώς σε μια μαρξιστική προβληματική περί τάξεων και κοινωνικών επαναστάσεων. Το συμπέρασμά του, ωστόσο, δεν υπερβαίνει το αισιόδοξο μήνυμα μιας ηθικής δικαίωσης. Από τα πολλά εκατομμύρια των δούλων που σημάδεψαν τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης δεν απέμεινε παρά ο ηρωικός, αλλά μάταιος και χωρίς ιστορική προοπτική αγώνας μιας φούχτας παράτολμων. Ο αγώνας αυτός όμως δεν έχει μεγάλη σχέση με τους ταξικούς αγώνες που αναζητούσε το μαρξιστικό ιστορικό μοντέλο.

Ενδέχεται ωστόσο να ήταν λανθασμένο το ίδιο το μοντέλο. Η μετάβαση από την αρχαιότητα στο μεσαιωνικό κόσμο δεν επήλθε ως αποτέλεσμα επαναστατικής δράσης κάποιας τάξης. Οι δούλοι αντιστάθηκαν, όσο αντιστάθηκαν, και εξεγέρθηκαν, όσο εξεγέρθηκαν, χωρίς να παρεμβούν συνειδητά στις κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν. Άλλωστε η μαζική αξιοποίηση δούλων στην παραγωγή εγκαταλείφθηκε πολλούς αιώνες πριν την οριστική κατάργηση του θεσμού της δουλείας.

Ο σύγχρονος μαρξιστικός προβληματισμός βλέπει τα πράγματα διαφορετικά. Η ιστορική περιοδολόγηση δεν βασίζεται στους αγώνες των δούλων, αλλά στην οικονομική τους εκμετάλλευση. Η μετάβαση από την αρχαιότητα στο μεσαιωνικό κόσμο επήλθε, κατά συνέπεια, ως αποτέλεσμα μετασχηματισμού των όρων απόσπασης πλεονάσματος. Ο μετασχηματισμός αυτός προϋποθέτει αναμφίβολα την πάλη κοινωνικών τάξεων, όχι όμως αναγκαστικά σε επίπεδο ιδεολογικής συγκρότησης και πολιτικής οργάνωσης. Αυτά είναι φαινόμενα του σύγχρονου κόσμου που δεν έχουν στον αρχαίο το αντίστοιχό τους¹⁰.

Οι περισσότεροι μαρξιστές της εποχής του Λεκατσά δεν αμφισβήτησαν τις βασικές ιστορικές αρχές που παρέλαβαν. Όσοι μελέτησαν την αρχαιότητα έκαναν διάφορες υποθέσεις για να τις συμβιβάσουν με τα δεδομένα¹¹. Ο Λεκατσάς ανήκει στους λίγους που αρνήθηκαν να παραχαράξουν τα στοιχεία τους, να τα εκβιάσουν ή να τα συμπληρώσουν αυθαίρετα. Γι' αυτό και οι μελέτες του δεν επιλύουν την αντίφαση ανάμεσα στην κυρίαρχη εκδοχή της μαρξιστικής θεωρίας και τα ιστορικά δεδομένα. Κι αυτός ήταν ίσως ένας από τους βασικούς λόγους που δεν μπόρεσε να τον κατανοήσει και να τον αξιοποιήσει η Αριστερά της εποχής του. Μια γενιά αργότερα μπορούμε ωστόσο να διαβάσουμε και να απολαύσουμε τις μελέτες του για τους δούλους χωρίς υπεροψία και χωρίς τη συγκατάβαση ότι ήταν καλές για τον καιρό που γράφτηκαν. Τέτοιου είδους μονογραφίες εξακολουθούν και σήμερα να είναι χρήσιμες, γιατί σέβονται τις πηγές, έχουν συνθετικό χαρακτήρα και εμπνέονται από ένα όραμα για τον άνθρωπο και την κοινωνία.

Σημειώσεις

1. Το βιβλίο επανεκδόθηκε το 1978 από τις εκδόσεις Καστανιώτη με τις οποίες συνεργαζόταν την εποχή εκείνη ο Φίλιππος Βλάχος, που είχε την πρωτοβουλία δημοσίευσης έργων του Λεκατσά. Τη νέα έκδοση επιμελήθηκε η Γεωργία Παπαγεωργίου.

2. Βλ. Δ. Κυριτάτας, «Μαρξιστικές ερμηνείες του αρχαίου κόσμου χθες και σήμερα», *Αντί* 443, 28.7.90.

3. Οι *Πόλεμοι των δούλων* δεν έχουν καθόλου υπομνηματισμό. Η *πολιτεία του Ήλιου* παραπέμπει σε όλες τις βασικές πηγές και περιλαμβάνει δύο σύντομα επίμετρα: ένα για τις ιστορικές πηγές και ένα για τη σύγχρονη βιβλιογραφία· έχει επίσης και ευρετήριο.

4. Ο ένας είναι ο ιστορικός της αρχαιότητας W.L. Westermann, του οποίου το έργο *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity* εκδόθηκε το 1955 (μετά το θάνατο του συγγραφέα του). Το έργο αυτό προκάλεσε το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών, που άρχισαν να ασχολούνται συστηματικά με τη δουλεία. Ο άλλος είναι ο A. Hamack, ένας από τους επιφανέστερους και εγκυρότερους μελετητές του χριστιανισμού. Ο Λεκατσάς δεν κατονομάζει συγκεκριμένο έργο του Hamack.

5. Βλ. κυρίως Y. Garlan, *Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 1988.

6. Βλ. για παράδειγμα το χειρισμό του θέματος από τον J. Vogt, *Ancient Slavery and the Ideal of Man*, B. Blackwell, Οξφόρδη 1974.

7. *Οι πόλεμοι των δούλων*, σσ. 9-14.
8. *Η Πολιτεία του Ήλιου* (1978) σσ. 8-9.
9. *Οι πόλεμοι των δούλων*, σσ. 14.
10. Για τις τοποθετήσεις αυτές, βλ. κυρίως G.E.M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, Λονδίνο 1981.
11. Η εμμονή πολλών μαρξιστών στο ζήτημα της ταξικής συνείδησης είχε ως στόχο την καταπολέμηση της οικονομιστικής αντίληψης της ιστορικής εξέλιξης.

Μάσκα των Afriko Igbo. Χρησιμοποιείται σε παραστάσεις κοινωνικών σχολιασμών και παριστάνει κορίτσια, Μουσείο Μάντσεστερ.